

Martin Luthers's Metaphysics

BOGDAN, MAN
UNIVERSITATEA TEHNICĂ DIN CLUJ-NAPOCA
Școala Doctorală de Filosofie
Email: manbogdanro@gmail.com

Coordonator:
Conf. Univ. Bobb Cătălin

Abstract

Martin Luther had an impact not only in theology but also in philosophy. His critique of medieval metaphysics paved the way for modern philosophy.

Keywords: *Martin Luther, metaphysics, Deus Absconditus, Erasmus, modern philosophy, ontology*

Introducere

Martin Luther a trăit într-un moment important al istoriei internaționale: trecerea de la perioada medievală la perioada modernă. Sfârșitul secolului al XV-lea, începutul secolului XVI-lea, limita istorică dintre epoca medievală și cea modernă se suprapune cu perioada de activitate a teologului german.

Momentul teologic Martin Luther a avut repercusiuni importante în istoria filosofiei dar nu imediat și nu evidente. Lipsa lor de vizibilitate se datorează lipsei de continuitate și caracterului tonatic al inițiatorului. Totuși unicitatea și efectele în gândirea filosofică ne obligă să ne aplecăm asupra evenimentului.

Secțiunea preliminară

Cu o pregătire profundă în gândirea Scolastică, fundamentată în filosofia augustiniană, tomistă și nominalism filosofic, Martin Luther se prezintă ca critic al filosofiei medievale. În același timp el aduce o noutate revoluționară la critica rațiunii și a modului de filosofare, motive situate în filosofia modernă și contemporană.

1. Dumnezeu ascuns

Textul crucial care oferă punctul de vedere critic al lui Luther este Disputa de la Heidelberg (1518). Cele 28 de idei vor reprezenta punctul de plecare al criticii Reformate adresate teologiei și filosofiei contemporane.

Luther face distincția între Teologia Gloriei și Teologia Crucii:

“19. Acea persoană nu merită să fie numită un teolog dacă privește lucrurile invizibile ale lui Dumnezeu ca și cum ar fi clar perceptibile în acele lucruri care s-au întâmplat de fapt [Rom. 1.20].

20. Merită să fie numit teolog însă, cel care cuprinde vizibilul și lucrurile manifestate ale lui Dumnezeu văzute prin suferință și prin Cruce.

21. Un teolog al gloriei numește răul bine și binele rău. Un teolog al crucii cheamă lucrurile cum sunt de fapt.” [1]

Această exprimare reprezintă un atac la modul în care filosofia era văzută ca “lancia” teologiei (ancillae theologiae). Modul de raționalizare medieval, în care teologia începea de la presupuziții filosofice, având cel mai des influențe neo-aristotelice, care stabileau întâietatea revelației naturale față de revelația specială din Scripturi [2].

Conform tezei 19, Dumnezeu nu se poate cunoaște pornind de la lucrurile vizibile, lucrurile perceptibile. În viziunea lui Luther Dumnezeu este ascuns de astfel de investigații, un *Deus absconditus*. Expresia își are originea în traducerea Vulgata a versetului din Isaia 45:15¹.

Conceptul Deus Absconditus îl regăsim în Disputa de la Heidelberg, polemica dintre Erasmus și Luther pe tema Liberului Arbitru, în Lecturile Psalmilor și alte menționări în diferite texte mai minore.

Din lectura lui Luther putem înțelege “ascuns” în două sensuri: ascuns “sub contraria specie”, în specii opuse, ca în Cruce, în suferință, în moarte; sau Dumnezeu ascuns în spatele Cuvântului [3].

Primul înțeles, ascuns “sub contraria specie” (în specii opuse) este mențiunea cea mai clară în Disputa de la Heidelberg. Disputa ne trimite la pasajul din 1 Corinteni 1-2, în care Sf. Pavel descrie crucea ca o nebunie pentru cei necredincioși și înțelepciunea lui Dumnezeu ca nebunie pentru oameni. Astfel Dumnezeu se descoperă în apariții contrare, în opusul său. Dumnezeul-ascuns este identic cu Dumnezeul-revelat. Între cele două idei, Dumnezeu-ascuns și Dumnezeu-revelat, există o tensiune dialectică între ceea ce percepem noi cu simțurile noastre (un corp răstignit) și ceea ce vedem cu ochii credinței (Dumnezeu). Dumnezeu este ascuns sub imaginea Lui opusă. Dumnezeul-ascuns se descoperă în slăbiciune, nebunie, ineficiență, iar singura care deține accesul la El este credința [4].

Maniera în care Luther îl descrie pe Dumnezeu este opusă de filosofia Evului Mediu. Dumnezeul lui Luther nu este Ființa Supremă (ens entium) sau Bunătatea Supremă (summum bonum) cu toate atributele pozitive la infinit: putere, virtute, justiție, bunătate, viață etc. Logosul creștin, conform lui Luther, rezultă din umilință, suferință, din moarte.

Conform Teologiei Crucii, prin credință (un anume cadru epistemologic), Ființa Supremă este în Ființa Finită. Dumnezeul Atotputernic este în trupul de pe Cruce. Până la acest moment Ființa și ființările erau în puncte diametral opuse al domeniului ontologic. Chiar dacă era Ideea de Bine (Platon), Ființa Supremă, Primul Motor (Aristotel), Summum Bonum (Toma Aquino), între Ființă și ființări era o distanță. Distanța putea fi măsurată în trepte, nivele, straturi dacă era vorba de relația de participare (emanație) sau putea fi o distanță temporală în cazul unei relații de cauzalitate. Între cele două exista relație de participare sau cauzalitate dar nu era relația de identitate. Prin faptul că Dumnezeu se ascunde pe Cruce, în suferință, în moarte, ca orice om, Ființa devine ființări.

Teologii-gloriei doresc ca Dumnezeu să nu-și știrbească gloria, de aceea ideea unui Dumnezeu care suferă, care moare, este imposibilă. Identificarea lui Dumnezeu cu omul, mai ales omul suferind, a Ființei cu ființările trebuie evitată cu orice preț. Necesitatea creării distanței ontologice conduce la demersul teologilor-gloriei. Propunerea lui Luther, în această etapă, este abandonarea metafizicii.

¹ “*vere tu es Deus absconditus Deus Israhel salvator*” https://vulgata.org/ot/isaiah_45.htm accesat 11.11.2023

În Disputa de la Heidelberg, vedem o schimbare a situației și a perspectivei: de la esență la ființă, de la putere la suferință, de la invizibil și transcendent la invizibil în vizibil. Această categorie de transformare sau subversiune este identificată ca un eveniment, de fapt repetarea evenimentului crucii: moarte și înviere, distrugere și creație, anihilare și nouă existență [5].

2. Luther, Erasmus și Liberul Arbitru

Un al doilea loc în care găsim conceptul Deus Absconditus este polemica dintre Desiderius Erasmus din Rotterdam și Luther. Erasmus scrie “De libero arbitrio diatribe sive collatio²” (1524) îngrijorat de doctrina predestinării pe care Luther o promova. Teologul german răspunde la Diatribe prin lucrarea “De Servo Arbitrio³” (1525), locul în care al doilea sens al lui Deus Absconditus este situat. Acest înțeles va influența indirect dar cu repercusiuni mai puternice gândirea filosofică.

În al doilea sens, Dumnezeu este ascuns nu numai de înțelepciunea umană, ci și de revelația divină. În loc să se descopere într-o formă opusă, Dumnezeu nu se dezvăluie în niciun fel, iar dezbaterea este dacă cheia oferită de credință poate deschide o astfel de poartă interzisă. Un lucru este să spui că există un mister mai profund în spatele a tot ceea ce Dumnezeu dezvăluie, dar să îmbrățișezi un abis al înțelegerii care este o voință tulburătoare, enigmatică, jenant și greu de înțeles, ceea ce contrazice revelația lui Dumnezeu este și mai dificil [4].

Problema metafizicii și a modalităților este fundamentală pentru problema liberului arbitru, dar există ceva mai mult în joc în “De servo arbitrio”. Aceasta este legată de relația complexă dintre metafizică și Biblie, arătând spre Dumnezeu ascuns dincolo de înțelegere, pe de o parte, și fulgerul revelației, pe de altă parte. Semnificația teologică a acestei distincții a fost discutată pe larg, până la punctul în care la un moment dat a fost considerată problema teologică a secolului XX.

Erasmus consideră problema liberului arbitru distrugătoare a păcii comunității de credincioși, creatoare de confuzii și neconstructivă în ceea ce privește virtutea credinciosului. [6] O altă obiecție este descrierea întunecată a lui Dumnezeu care rezultă din poziția lui Luther, un Dumnezeu reprezintă Bunătatea Supremă dar în același timp cauza ultima a răului [6, p. 12].

Aceste obiecții de fapt ascund întrebări filosofice profunde și merg la nucleul credinței creștine: Ultima sursă a binelui este rezonabilă și previzibilă? Tot ce ni se întâmplă în lumea aceasta e întâmplător și nedrept sau lumea este condusă de un principiu superior de rațiune și bunătate?

„Căci sunt niște locuri secrete în literele divine în care Dumnezeu nu a intenționat să pătrundem mai adânc și, dacă încercăm să facem acest lucru, atunci cu cât mergem mai adânc, cu atât devine din ce în ce mai întunecat. Acest lucru este probabil pentru a ne face să recunoaștem măreția de nepătruns a înțelepciunii divine și fragilitatea minții umane. Este ca acea peșteră de lângă Corycos despre care

² Trad.= “Despre liberul arbitru: Discursuri și Comparații”

³ Trad.= „Despre robia voinței”

povestește Pomponius Mela, care începe prin a atrage și atrage vizitatorii la sine prin frumusețea ei naturală, dar apoi, pe măsură ce se merge mai adânc, o anumită groază și măreția prezenței divine care populează locul face omul să se retragă. [6]” Erasmus prezintă Scriptura ca Grota din Coryciana, frumoasă în exterior dar plină de iluzii și mistere în interior.

Luther răspunde “... aș dori să fac o distincție: Dumnezeu și scrierea lui Dumnezeu sunt două lucruri; nu mai puțin cum Creatorul și creatura lui Dumnezeu sunt două lucruri [7, p. 18].” Astfel între Dumnezeu Ființa și Dumnezeul Scripturii este o diferență. Dumnezeu Ființa depășește determinările pe care singur și le impune în Dumnezeul Scripturii. În același timp Luther recunoaște existența unor pasaje, idei sau domenii unde există mister dar toate acestea se datorează “sofiștilor profani”, lipsei de lectură a Scripturii, ignorarea înțelesului cuvintelor și gramaticii [7, pp. 18-19].

Liberul arbitru reprezintă unul dintre conceptele care, chiar dacă Luther nu ar recunoaște, reprezintă un mister și dezvăluie o anumită dimensiune politică.

“Sofiștii au lucrat ani de zile la acest punct, dar în cele din urmă au fost înfrânți și forțați să admită că totul se întâmplă în mod necesar, deși prin necesitatea consecințelor (cum se spune) și nu prin necesitatea consecventului [consequentis]. Au ocolit astfel violența acestei întrebări [violentiam istius quaestionis], sau într-adevăr s-ar putea spune mai degrabă că s-au amăgit singuri. Pentru cum fără sens, nu voi avea nicio dificultate să arăt. Ce ei numesc necesitatea consecinței [consequentiae] înseamnă în linii mari aceasta: Dacă Dumnezeu vrea ceva, este necesar ca acel lucru să se întâmple, dar nu este necesar ca lucrul care se întâmplă să existe, căci numai Dumnezeu există în mod necesar și este posibil pentru orice altceva să nu existe dacă așa vrea Dumnezeu. Așa că ei spun că o acțiune a lui Dumnezeu este necesară dacă dorește, dar că lucrul făcut nu este în sine necesar. Dar ce realizează ei cu acest joc de cuvinte? Aceasta, desigur, că lucrul făcut nu este necesar, în sensul că nu are o existență necesară. [7, p. 34]”.

Scolastici, “sofiștii” lui Luther, au creat distincția între necesitatea logică a unui argument valid (necessitas consequentiae) și necesitatea factuală a unui eveniment actual (necessitas consequentis) pentru a creiona relația dintre alegerea divină și libertatea omenească. Tomas Aquino a folosit această metodă. El alătură principiul logic prin care voința lui Dumnezeu se întâmplă în mod necesar cu refuzul determinismului factual sau ontologic, întrucât oamenii sunt liberi să hotărască [8]. Diferența aceasta este folosită pentru identificarea unui inferențe logice de la rațiune la consecință față de o relație causală între cauză și efect [9, p. 121]. Pentru a împăca pre-cunoștința lui Dumnezeu și contingenta, Aquino a folosit această distincție. Dumnezeu poate înțelege toată istoria, pentru că ea a existat întotdeauna în fața ochilor Săi. Prin presupunere, lucrurile care sunt considerate reale sunt necesare (de exemplu implică cunoașterea lui Dumnezeu) și sunt în mod necesar realizate în sensul că nimic nu poate împiedica realizarea planului providențial de față. Totuși, situațiile istorice pot fi descrise ca contingente dacă cauzele lor imediate nu sunt necesare în sensul statistic al termenului [9, p. 133].

“Jocul de cuvinte” este un subterfugiu în tentativa de evita “întrebarea violentă”: Cum un Dumnezeu atotputernic, atotcunoscător și ,ce ne interesează pe noi, suveran absolut, este compatibil cu liberul arbitru.

Răspunsul lui Luther la “întrebarea violentă” este negativ. Liberul arbitru reprezintă doar o iluzie. Luther renunță la “jocul de cuvinte” alegând doar necesitatea consecventului (*necessitas consequentis*). Dar această alegere chiar produce o explozie cu multiple ramificații.

Prima implicație este surprinsă de Erasmus la sfârșitul lucrării *Diatribae*: “Mai mult, spunând că Dumnezeu împovărează pe om cu atâtea porunci care nu au alt scop decât să-l facă să-L urască pe Dumnezeu mai mult și astfel să fie condamnat cu desăvârșire, nu-l fac ei și mai nemilos decât Dionisie, tiranul din Sicilia, care a promulgat în mod deliberat multe legi despre care bănuia că majoritatea oamenilor le-ar încălca dacă nimeni nu le-ar aplica? [6, p. 9]”

Erasmus îl compară pe Dumnezeul lui Luther, cu Dionisie, regele Siracuzei, cunoscut pentru caracterul crud, suspicios și răzbunător [10]. Un Dumnezeu care conduce prin necesitate mai poate să aibă pretenții de la supușii săi? Mai poate exista justiție dacă decizia este luată de suveran?

A doua observație este faptul că liberul arbitru reprezintă unul dintre conceptele disputate de tabăra catolică și cea reformată iar fiecare tabără își susține „exagerările”. “Dacă ambele părți se țin tare de exagerarea lor, prevăd o astfel de bătălie ca între Ahile și Hector: întrucât amândoi erau încăpățânați, numai moartea i-a putut despărți. [6, p. 92]” Prin acest text, pacifistul Erasmus dovedește vocația de profet, prevestind Războiul de Treizeci de Ani.

Răspunsul lui Luther eschivează într-o anumită măsură întrebările lui Erasmus. Reacția, în „Despre robia voinței”, este schimbarea cadrului de filosofare scolastic. Prin această metodă el reușește să distrugă metafizica și să se îndrepte spre o gândire filosofică modernă. Paradoxul este acesta: Dumnezeu este sursa absolută a necesității dar și a libertății. Dumnezeu este conducătorul suprem, al căror decizii nu pot fi contestate dar omul este în același timp liber să ia decizii și este responsabil pentru ele.

Luther scrie „Dumnezeu nu prevede în mod contingent, ci El prevede, intenționează și face toate lucrurile conform propriei Sale voințe imuabile, eterne și infailibile [7, p. 32]”. Cu alte cuvinte, lucrurile contingente nu sunt prevăzute și create de Dumnezeu. Liberul arbitru, rezultatul contingentului, al posibilului, nu există. Atunci ce este?

„Oricât ni s-ar părea că se face în mod muabil și contingent, este în realitate făcut în mod necesar și imuabil în respectarea voinței lui Dumnezeu. [7, p. 33]” Cunoștința noastră a lucrurilor contingente și schimbătoare este doar o aparență a lucrurilor care sunt de fapt necesare.

Luther face diferența între cum experimentăm noi, oamenii, lucrurile, și modul în care Dumnezeu le percepe. Aceasta este diferența dintre “lucrul” cum este și “lucrul” cum îmi apare mie. Creatorul vede lucrurile „cum sunt” iar noi le vedem deformat. Acțiunile noastre ni se par contingente, oricând existând posibilitatea să alegem dintre două sau mai multe opțiuni care stau tot timpul sub

semnul posibilității. Dumnezeu vede totul din perspectiva necesarului. Noi, fiind agenți ai liberului arbitru, vedem timpul liniar, secvențial, în care relația cauză-efect este imuabilă. Dumnezeu, artistul predestinării, vede tot timpul odată [11] iar relația cauză efect pentru El este relativă și flexibilă.

3. Luther și Kant

Efectele gândirii metafizice a lui Martin Luther se observă în filosofia modernă și contemporană. Un exemplu îl reprezintă raționalitatea filosofului german Immanuel Kant.

Kant a crescut și a fost educat în Königsberg (Kalinigrad) în spiritul mișcării Pietiste. [12] Mișcarea Pietistă a luat naștere ca reacție la Ortodoxia Lutherană și Calvinistă care din punct de vedere filosofic este denumită Scolastica Protestantă. [13] Scolastica Protestantă a luat naștere chiar după moartea lui Luther când Melanchthon, colegul lui Luther, și-a organizat teologia în categorii artistotelice. Deja la începutul secolului XVII-lea ideile lui Luther, dar și ale lui Calvin, au fost sistematizate folosindu-se limbajul cauzelor formale și materiale, substanțe, raționamentul silogismului și apar reformulări ale celor cinci dovezi ale existenței divinității oferite de Aquino [14].

O altă influență asupra lui Kant a fost noua știință și efectele ei în filosofie. Dintre aceștia putem să-i menționăm pe Copernicus, Newton. Discuțiile filosofice din contemporaneitatea lui Kant au influențat filosofia lui. Pe de o parte a fost tabăra Raționalistă, cu gândirea lui Descarte în prim-plan, care subscria la teoria ideilor înăscute "a priori" iar de cealaltă parte tabăra Empiristă, cu exponenți ei Locke și Hume, care bazau cunoașterea exclusiv pe experiența simțurilor. [15]

Gândirea lui Kant nu este forma condensată a gândirii filosofice protestante cum prezintă unii [16] [17] dar într-o proporție mai mare sau mai mică există o legătură.

Influența lui Martin Luther asupra lui Immanuel Kant se poate vedea în modul de abordare a metafizicii de către filosoful german. Avem două ipostaze în care Kant se putea inspira de la Luther. Prima este distincția dintre Deus absconditus și Deus revelatus. Distincția făcută de Luther între Deus absconditus, Creatorul, și Deus revelatus, Dumnezeul Scripturilor, este asemănătoare cu diferența dintre noumenon și fenomenon [18]. A doua ipostază este ce-a descrisă în disputa descrisă precedent dintre Luther și Erasmus referitor la percepția umană și percepția divină a liberului arbitru/predestinării.

Diferența aceasta va fi motivul central al filosofiei lui Immanuel Kant. Idealismul Transcendental [19] pe care Kant îl expune în Critica Rațiunii Pure este efectul ideilor lui Luther. "Prin idealismul transcendent al tuturor fenomenelor eu înțeleg însă doctrina potrivit căreia considerăm toate fenomenele ca simple reprezentări și nu ca lucruri în sine și după care timpul și spațiul nu sunt decât forme sensibile ale intuiției noastre [20, p. 329]. " Noumenon reprezintă lucrurile în sine iar fenomenon sunt lucrurile cum ne sunt prezentate nouă. Cunoașterea lucrurilor în sine este imposibilă și trebuie să ne limităm doar la lucrurile cum le percepem noi. Acest mod de cunoaștere este opusul epistemologiei ontologice scolastice.

Epistemologia ontologică este fundamentată pe obiect. Obiectul era în centrul domeniului cunoașterii. Kant, inspirat și de Luther schimbă dinamica obiect-subiect, stabilind centrul în subiect: intelectul său, rațiunea sa, modul în care percepe și gândește. Dacă filosofia lui Kant este asemănată cu Revoluția Copernicană în care subiectul schimbă importanța cu obiectul, Luther scria “și faimoasa peșteră Coryciană să schimbe locul cu spectatorii săi și să stea în admirație față de ei, nu ei față de ea! [7, p. 316]”.

După revoluția astronomică a lui Copernic care îl deposează pe om de centrul universului “[R]evoluția copernicană a lui Kant îndepărtează consecințele dureroase ale acestei depozedări. Ele demonstrează nu doar că amplasarea noastră în univers e irelevantă, ci și că, într-un sens, se poate foarte bine spune că universul se învârtește în jurul nostru, deoarece noi suntem cei care producem, cel puțin în parte ordinea în care ne găsim. Noi suntem aceia care creăm cunoașterea noastră despre el. Noi suntem descoperitorii, iar descoperirea este o artă creatoare [21].” Revoluția epistemologică a lui Kant pune omul în centrul universului. Individul cu subiectivitatea lui devine polul cunoașterii și mai apoi al puterii politice.

Cum Luther a criticat metafizica scolastică pentru folosirea rațiunii în mod abuziv în defavoarea Scripturii, Kant va critica, în același spirit, utilizarea exclusivă a rațiunii în defavoarea experienței, de acolo și denumirea operei “Critica Rațiunii Pure”. Moses Mendelssohn se va plânge de “distrugerea” pe care critica lui Immanuel Kant a adus-o metafizicii tradiționale [22]. Karl Reinhold vorbește în comentariile sale asupra Criticii Rațiunii Pure ca o nouă și completă metafizică științifică [22, pp. 81-159] [23]. În secolul al XIX-lea W.H. Walsh în “Kant’s Criticism of Metaphysics” și H.J. Paton în “Kant’s Metaphysics of Experience” vor susține atacul la metafizica transcendențială și apariția unei versiuni a metafizicii imanente a experienței [24].

Faptul că metafizica lui Kant explică condițiile în care experiența se construiește o face o metafizică imanentă experienței. Acele categorii, condiții, „legi”, prin care experiența este posibilă nu sunt valabile doar pentru o singură experiență ci pentru toate experiențele. Categoriile, cum sunt spațiul, timpul, cauzalitatea, sunt obligatorii pentru experiența noastră.

Influența în filosofie a demersului lutheran de separare a Teologiei Crucii de Teologia Gloriei se poate observa și la alți filosofi moderni și contemporani. Conform lui John Caputo, Soren Kierkegaard în opera „Frică și cutremur” a fost un bun lutheran când Johannes de Silentia a ridiculizat hegelienii sub denumirea de teologie “fardată”, teologie pregătită și așteaptă un metafizician să treacă pe lângă. [4]” Martin Heidegger va denumi Teologia gloriei “Onto-teologie” termen preluat de la Immanuel Kant [20, p. 478]. Derrida o va numi “Metafizica Prezenței” iar John Caputo „Teologie Tare” [4].

Concluzii

Critica lui Luther la adresa filosofiei medievale reprezintă unul din pilonii de dezvoltare a următorului episod din evoluția gândirii umane, modernitatea. Nu este singurul dar trebuie să-i recunoaștem existența.

Prin ideea de Dumnezeu-ascuns în specii opuse Luther a reușit să distrugă spațiul dintre Ființă și ființări. Ele devin legate strâns și spațiul ontologic care le despărțea s-a anulat.

Negarea distincției scolastice între *necessitas consequentiae* și *necessitas consequentis* a dus până la urmă la o abordare nouă a metafizicii și a epistemologiei. Prin polemica sa cu Erasmus pe subiectul predestinării, Luther a schițat un nou tip de demers în filosofie în care se face distincția între lucrul-în-sine (predestinarea) și modul cum subiectul percepe lucrul (liberul arbitru).

Această distincție este asemănătoare cu distincția între *noumenon* și *phenomenon* a lui Immanuel Kant. Critica lui Kant a ideilor înăscute, derivate doar din raționamente care nu pornesc de la nimic sensibil, are aceeași manieră a criticii lutherane a raționamentelor scolastice.

Deși este perceput doar ca un teolog, gândirea lui Martin Luther a influențat filosofia modernă și postmodernă europeană.

Bibliografie

- [Interactiv]. Available: <https://mbird.com/wp-content/uploads/sermons/HeidelbergDisputation.pdf>. [Accesat 10 november 2023].
- 1] V. Westhelle, „Luther’s theologia crucis,” în *The Oxford Handbook of Martin Luther’s Theology*, Oxford, Oxford University Press, 2014, pp. 198-238.
- 2] V. Westhelle, „Luther's theologia crucis,” în *The Oxford Handbook of Martin Luther's Theology*, Oxford, Oxford University Press, 2014, pp. 198-238.
- 3] J. D. Caputo, „Cross and Cosmos-A Theology of Difficult Glory,” Indiana, Indiana University Press, 2019, p. 183.
- 4] M. T. Mjaaland, în *The Hidden God*, Bloomington, Indiana University Press, 2016, p. 92.
- 5] Erasmus, Discourse on free will, New York: Continuum, 2002, p. 8.
- 6] M. Luther, „On the bondage of the will,” Londra, A. Applegath, 1823, pp. 18-19.
- 7] R. Hutter, „St. Thomas on Grace and Free Will in the Initium Fidei: The Surpassing Augustinian Synthesis,” în *Nova et Vetera*, vol. 3, Roma, Sapientia Press, 2007, pp. 521-553.
- 8] S. Knuuttila, „Modalities in Medieval Philosophy,” Londra, Roudledge, Taylor & Francisc, 1993, p. 121.
- 9] „Britannica,” 11 december 2023. [Interactiv]. Available: <https://www.britannica.com/biography/Dionysius-I>.
- 10] G. E. Ganssle, „Internet Encyclopedia of Philosophy,” [Interactiv]. Available: <https://iep.utm.edu/god-time/>. [Accesat 24 11 2023].
- 11] „Internet Encyclopedia of Philosophy,” [Interactiv]. Available: <https://iep.utm.edu/kant-rel/#H1>.
- 12] „Britannica,” [Interactiv]. Available: <https://www.britannica.com/topic/Protestant-Orthodoxy>.
- 13] [Accesat 19 december 2023].
- 14] „Credo Magazine,” 22 march 2022. [Interactiv]. Available: <https://credomag.com/article/what-exactly-is-protestant-scholasticism-and-why-does-it-matter/>. [Accesat 19 december 2023].
- 15] „Internet Encyclopedia of Phylosophy,” [Interactiv]. Available: <https://iep.utm.edu/kant-rel/#H1>. [Accesat 19 december 2023].
- 16] P. Frederic., „Kant der Philosoph des Protestantismus,” *Kant Studien*, vol. 4:1–3, p. 1–31, 1900.
- 17] K. Julius, *Kant, der Philosoph des Protestantismus*, Berlin : Reuther & Reichard, 1904.
- 18] D. Tracy, „The Hidden God: The Divine Other of Liberation,” *CrossCurrents*, vol. 46, nr. 1, p. 5–16, 1996.

- 19] N. F. Stang, 1 november 2023. [Interactiv]. Available: <https://plato.stanford.edu/entries/kant-transcendental-idealism/>.
- 20] I. Kant, „Critica rațiunii pure,” Bucuresti, Univers Enciclopedic Gold, 2009, p. 329.
- 21] K. Popper, Conjecturi și infirmări, București: Trei, 2001, p. 238.
- 22] K. Ameriks, în *Kant and the Fate of Autonomy*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, p. 95.
- 23] M. A. Drăghici, „Kant on metaphysics as science,” *Rev. Roum. Philosophie*, vol. 66, nr. 2, pp. 297-314, 2022.
- 24] K. Ameriks, *Kant and the Historical Turn- Philosophy as Critical Interpretation*, Oxford: Oxford University Press, 2006, p. 135.
- 25] P. C. Pop, O. Matei, C. Sabo și A. Petrovan, „A two-level solution approach for solving the generalized minimum spanning tree problem,” *European Journal of Operational Research*, vol. 265, nr. 2, pp. 478-487, 2018.
- 26] [Interactiv]. Available: <https://mbird.com/wp-content/uploads/sermons/HeidelbergDisputation.pdf>.
- 27] Erasmus-Luther, *Discourse on the free will*, New York: Continuum, 2002.
- 28] R. Hutter, „St. Thomas on Grace and Free Will in the Initium Fidei: The Surpassing Augustinian Synthetis,” *Nova et Vetera*, pp. 521-553, 2007.
- 29] [Interactiv]. Available: <https://www.britannica.com/biography/Dionysius-I>.
- 30] [Interactiv]. Available: <https://plato.stanford.edu/entries/kant-transcendental-idealism/>.
- 31] E. Palmer, „Faith in a Hidden God: Luther, Kierkegaard and the Binding of Isaac,” Minneapolis, Fortress Press, 2017, p. 56.
- 32] N. F. Stang. [Interactiv]. Available: <https://plato.stanford.edu/entries/kant-transcendental-idealism/>. [Accesat 1 12 2023].